

Η προστασία του περιβάλλοντος ως πτυχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρεπούς διαβίωσης

ΑΡΗΤΗ ΤΣΟΥΚΑΛΑ

Δικηγόρος, ΜΔΕ Δημοσίου Δικαίου, ΕΚΠΑ & ΜΔΕ Δικαίου Περιβάλλοντος, ΕΚΠΑ

Η προστασία του περιβάλλοντος και η αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης αποτελούν, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, ένα ιδιαίτερος φλέγον ζήτημα, το οποίο σχετίζεται άμεσα με τον άνθρωπο. Όσο προφανής είναι η σύνδεση της αξιοπρεπούς διαβίωσης με τα ανθρωπίνια δικαιώματα, τόσο αδιαμφισβήτητη είναι στις μέρες μας και η αλληλεπίδραση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την προστασία του περιβάλλοντος και, κατά συνέπεια, με την αξιοπρεπή διαβίωση του ανθρώπου. Η ζεύξη της προστασίας του περιβάλλοντος και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τίθεται ολοένα και περισσότερο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, αλλά και άλλων εθνικών και υπερεθνικών δικαιοδοτικών οργάνων, ενισχύοντας διαρκώς τη συζήτηση περί της αναγκαιότητας ή μη ρητής θέσπισης ενός δικαιώματος στο περιβάλλον στον ευρωπαϊκό χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο, το παρόν θα επιχειρήσει ιδίως να αναδείξει κάποιες πτυχές της πλούσιας “περιβαλλοντικής” νομολογίας του ΕΔΔΑ, ενώ στη συνέχεια θα γίνει μια σύντομη αναφορά στην επίκαιρη συζήτηση της αναγκαιότητας ή μη αναγνώρισης ρητού δικαιώματος στο περιβάλλον, λαμβάνοντας υπόψη την ολοένα αυξανόμενη συνεισφορά της “κλιματικής” δίκης.

I. Εισαγωγικά

Η προστασία του περιβάλλοντος και η αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης αποτελούν, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, ένα ιδιαίτερος φλέγον ζήτημα, το οποίο σχετίζεται άμεσα με τον άν-

θρωπο. Όσο προφανής είναι η σύνδεση της αξιοπρεπούς διαβίωσης με τα ανθρώπινα δικαιώματα, τόσο αδιαμφισβήτητη είναι στις μέρες μας και η αλληλεπίδραση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την προστασία του περιβάλλοντος και, κατά συνέπεια, με την αξιοπρεπή διαβίωση του ανθρώπου. Η υγεία και η ευημερία της ανθρωπότητας εξαρτώνται από την υγεία και τη σταθερότητα του περιβάλλοντος, γι' αυτό και ένα επιδεινόμενο περιβάλλον θέτει σε κίνδυνο, όχι μόνο την επιβίωση του ανθρώπου και των λοιπών διαφόρων ειδών, αλλά και την ποιότητα της ζωής. Αντίστροφα, η αποτελεσματική προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, με την ορθή αξιοποίηση των φυσικών πόρων, διασφαλίζει την επάρκεια και ποιότητα των αγαθών πρώτης ανάγκης, όπως ο καθαρός αέρας, το πόσιμο νερό και το γόνιμο έδαφος, τα οποία είναι απολύτως συνδεδεμένα με τη συνέχιση της ανθρωπίνης ύπαρξης. Έτσι, ένα ακμάζον φυσικό περιβάλλον είναι προϋπόθεση της απόλαυσης των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹.

Ενόψει της κρισιμότητας της αντιμετώπισης της περιβαλλοντικής και κλιματικής κρίσης, ο αριθμός των περιβαλλοντικών υποθέσεων που τίθενται ενώπιον των εθνικών, ενωσιακών και περιφερειακών δικαιοδοτικών οργάνων αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο και αφορούν πληθώρα ζητημάτων, όπως η ατμοσφαιρική ρύπανση, η πλημμελής διαχείριση των αποβλήτων, η έλλειψη καθαρού, πόσιμου νερού, η απώλεια βιοποικιλότητας, η αποψίλωση των δασών και, φυσικά, η κλιματική αλλαγή. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα με τα στατιστικά του Δικαστηρίου της ΕΕ, τα περιβαλλοντικά ζητήματα βρίσκονται διαρκώς στην κορυφή των ζητημάτων που απασχολούν το Δικαστήριο², ενώ το ίδιο ισχύει και για το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου³.

¹ N. KOBYLARZ, The European Court of Human Rights: An underrated forum for environmental litigation, σε: H. T. ANKER ΚΑΙ B. E. OLSEN (επιμ.) *Sustainable Management of Natural Resources - Legal Instruments and Approaches*, Intersentia, European Environmental Law Forum (EELF) 2018, 99επ. (100), διαθέσιμο στο https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3178983 [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

² Βλ. ενδεικτικά, COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION, (2022), Press Release No 40/22, Luxembourg, Judicial statistics 2021: despite the pandemic, the judicial institution of the European Union has been able to ensure the continuity of its activities in full, διαθέσιμο στο <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2022-03/cp220040en.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023], COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION, (2023), Press Release No 42/23, Luxembourg, Judicial statistics 2022:

Η άνοδος των περιβαλλοντικών υποθέσεων που απασχολούν εθνικά και διεθνή δικαιοδοτικά όργανα είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις κατά προσέγγιση 2,8 εκατομμύρια περιοχές με δυνητικά μολυσμένο έδαφος στην Ευρώπη⁴, τα 2 δισεκατομμύρια ανθρώπων (ήτοι περίπου 1 στους 3 ανθρώπους στον πλανήτη⁵) που δεν έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες ασφαλούς διαχείρισης καθαρού, πόσιμου νερού⁶, την κατά περίπου 20% μείωση της μέσης αφθονίας των ιθαγενών ειδών στα περισσότερα σημαντικά χερσαία ενδιαιτήματα παγκοσμίως τα τελευταία 100 χρόνια⁷, τους 5 τόνους αποβλήτων που παράγει ο μέσος Ευρωπαίος πολίτης ανά έτος με μόνο το 39% των αποβλήτων στην ΕΕ να ανακυκλώνεται⁸, και το 96% του αστικού πληθυσμού στην ΕΕ να εκτίθεται σε επίπεδα αιωρούμενων σωματιδίων πάνω από το επίπεδο των υγειονομικών κατευθυντήριων οδηγιών του Παγκό-

proceedings marked by the major issues facing today's world (the rule of law, the environment, the protection of privacy in the digital era and so forth) and by the restrictive measures adopted by the European Union in the context of the war in Ukraine, διαθέσιμο στο <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2023-03/cp230042en.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

³ R. SPANO, *Foreword*, σε Annual Report 2021 European Court of Human Rights - Council of Europe 2022, σ. 9, διαθέσιμο στο https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2021_ENG.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁴ EUROPEAN ENVIRONMENT AGENCY, (2022), Progress in the management of contaminated sites in Europe, διαθέσιμο στο https://www.eea.europa.eu/ims/progress-in-the-management-of?utm_source=EEASubscriptions&utm_medium=RSSFeeds&utm_campaign=Generic [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁵ WORLD HEALTH ORGANIZATION, (2019), News Release, 1 in 3 people globally do not have access to safe drinking water – UNICEF, WHO, διαθέσιμο στο <https://www.who.int/news/item/18-06-2019-1-in-3-people-globally-do-not-have-access-to-safe-drinking-water-unicef-who> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁶ WORLD HEALTH ORGANIZATION, (2022), Drinking-water, διαθέσιμο στο <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/drinking-water> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁷ M. IGINI, (2022), 6 Biodiversity Loss Statistics That Will Blow Your Mind, σε *EARTH.ORG*, διαθέσιμο στο <https://earth.org/biodiversity-loss-statistics/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁸ EUROSTAT, (2023), Waste statistics, διαθέσιμο στο https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Waste_statistics#Total_waste_generation [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

σμιου Οργανισμού Υγείας⁹. Οι παράγοντες αυτοί που εμφανώς αναφέρονται σε περιβαλλοντικά ζητήματα, έχουν άμεσο αντίκτυπο στην ανθρώπινη υπόσταση, επηρεάζοντας καθοριστικά όχι μόνο τον αξιοπρεπή χαρακτήρα της διαβίωσης του ανθρώπου, αλλά τελικώς την ίδια τη διαβίωσή του.

Η ζεύξη της προστασίας του περιβάλλοντος και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τίθεται ολοένα και περισσότερο στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), αλλά και άλλων εθνικών και υπερεθνικών δικαιοδοτικών οργάνων, ενισχύοντας διαρκώς τη συζήτηση περί της αναγκαιότητας ή μη ρητής θέσπισης ενός δικαιώματος στο περιβάλλον στον ευρωπαϊκό χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο, το παρόν στο πρώτο μέρος θα επιχειρήσει ιδίως να αναδείξει κάποιες πτυχές της πλούσιας “περιβαλλοντικής” νομολογίας του ΕΔΔΑ και στο ζήτημα της ύπαρξης ενός δικαιώματος στο περιβάλλον μέσα από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), ενώ στο δεύτερο μέρος θα γίνει μια σύντομη αναφορά στην επίκαιρη συζήτηση της αναγκαιότητας ή μη αναγνώρισης ρητού δικαιώματος στο περιβάλλον. Τέλος, στο τρίτο μέρος θα επιχειρηθεί μια συνοπτική επισκόπηση της ολοένα αυξανόμενης συνεισφοράς της κλιματικής δίκης στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

II. Το δικαίωμα στο περιβάλλον μέσα από τη νομολογία του ΕΔΔΑ

Το ΕΔΔΑ είχε πολλές φορές κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων την ευκαιρία να ασχοληθεί με υποθέσεις όπου η προστασία του περιβάλλοντος βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, με πλέον πρόσφατη την απόφαση *Ρανλόν και λοιποί κατά Ρωσίας*¹⁰. Η συσχέτιση μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και περιβάλλοντος, και ιδίως η εφαρμογή του συστήματος προστασίας των πρώτων στο δεύτερο, αποτελεί ένα ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο αλλά και πολύ ενδιαφέρον ζήτημα¹¹. Το ΕΔΔΑ είχε αρχικά παρου-

⁹ EUROPEAN ENVIRONMENT AGENCY (EEA), Air quality in Europe 2022, διαθέσιμο στο <https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2022/air-quality-in-europe-2022> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

¹⁰ ΕΔΔΑ, Ρανλόν και άλλοι κ. Ρωσίας, Αρ. 31612/09, 11.10.2022.

¹¹ Για μια ενδιαφέρουσα σύντομη παρουσίαση των διαφόρων δράσεων σε επίπεδο διεθνούς δικαίου σχετικά με την προσπάθεια να θεσπισθεί ένα ανθρώπινο δικαίωμα στο περιβάλλον, βλ. H. OLIVEIRA, Human rights law and environmental protection, *Lisbon Public Law*, 2022-1, 4-6, διαθέσιμο στο

σιάσει μια μάλλον μετριοπαθή προσέγγιση απέναντι στο θέμα αυτό, αλλά σταδιακά φαίνεται να έχει αναπτύξει μια πιο ολιστική στάση, εξετάζοντας πλέον την προστασία του περιβάλλοντος μέσα από το πρίσμα της ΕΣΔΑ, στο βαθμό που η ανθρωπότητα επηρεάζεται αρνητικά από μια επιβαρυντική για το περιβάλλον δραστηριότητα¹². Εξάλλου, μια τέτοια προσέγγιση είναι σε αρμονία με τις βασικές αρχές της ΕΣΔΑ, η οποία πρέπει πάντα να ερμηνεύεται κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να παραμένει επίκαιρη και να προστατεύει αποτελεσματικά τα ανθρώπινα δικαιώματα· αυτό συνεπάγεται τη συνεχή προσαρμογή της στις σύγχρονες συνθήκες και την ανάγκη για μια «ανοιχτόμυαλη» ερμηνεία της¹³. Όπως εύστοχα τονίζεται, διαμορφώνεται μια νέα κοινωνικο-οικολογική πραγματικότητα, η οποία πιέζει προς την κατεύθυνση της αλλαγής των κοινωνικών αντιλήψεων, των νομικών συνθηκών και της ευρωπαϊκής -και διεθνούς- πολιτικής συναίνεσης¹⁴. Το εάν και κατά πόσο το εργαλείο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι πρόσφορο για την προστασία του περιβάλλοντος έχει απασχολήσει εκτεταμένα το νομικό κόσμο, εντούτοις στο παρόν δεν θα εκτεθεί αυτή η συζήτηση¹⁵.

https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4259074 [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

¹² K. ΠΟΥΚΛΙ, *From a Beacon of Hope to a Question Mark: Right to Clean Water and Sanitation across Europe in the Wake of the ΕΔΔΑ Judgment Hudorovic and Others v. Slovenia*, *Journal for European Environmental & Planning Law* 17, Brill Nijhoff 2020, 356.

¹³ R. SPANO, *Should the European Court of Human Rights become Europe's environmental and climate change court?*, in *Proceedings of the High-level International Conference on Human Rights and Environmental Protection*, Council of Europe and European Court of Human Rights 2020, 88, διαθέσιμο στο <https://edoc.coe.int/en/environment/10249-human-rights-for-the-planet.html> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

¹⁴ N. ΚΟΒΥΛΑΡΖ, *Managing Change: The European Court of Human Rights Navigating Through Environmental Human Rights in a New Socio-Ecological and Legal Reality*, στο *Liber Amicorum Robert Spano*, Anthemis 2022, 363, διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/91854831/Managing_Change_The_European_Court_of_Human_Rights_Navigating_Through_Environmental_Human_Rights_in_a_New_Socio_Ecological_and_Legal_Reality [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

¹⁵ Για μια σύντομη και ενδιαφέρουσα επισκόπηση επί της καταλληλότητας του εργαλείου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για την προστασία του περιβάλλοντος, βλ. N. ΚΟΒΥΛΑΡΖ, *The European Court of Human Rights (...)*, ό.π..

Μέσω της νομολογίας του στην πάροδο των χρόνων, το Δικαστήριο έχει διευκρινίσει ότι η σοβαρή περιβαλλοντική βλάβη που επηρεάζει αρνητικά και σοβαρά την ευημερία των ατόμων, μπορεί να θεωρηθεί ως επέμβαση στα δικαιώματά τους· η θέση αυτή του Δικαστηρίου συνεπάγεται τη θετική υποχρέωση των κρατών να ρυθμίζουν, να παρακολουθούν και να μετριάζουν με αποτελεσματικό τρόπο τις σχετικές επιβλαβείς δραστηριότητες που διεξάγονται από ιδιώτες¹⁶. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, τα κράτη υποχρεούνται να λαμβάνουν "εύλογα και κατάλληλα μέτρα"¹⁷, προκειμένου να διασφαλίσουν την προστασία των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η Σύμβαση. Χωρίς να αμφισβητεί τη διακριτική ευχέρεια των κρατών να επιλέξουν ποια θα πρέπει να είναι αυτά τα μέτρα, το Δικαστήριο επιμένει ότι η οικονομική ευημερία δεν είναι από μόνη της επαρκές κριτήριο για το αν έχει επιτευχθεί η δίκαιη ισορροπία μεταξύ της προστασίας του περιβάλλοντος και -στην περίπτωση της τότε ενώπιόν του υπόθεσης- του δικαιώματος σεβασμού της κατοικίας και της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής¹⁸. Κατά συνέπεια, η θεμελιώδης για το διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο αρχή της προφύλαξης αποτελεί συχνά τη νομική βάση για το Δικαστήριο, προκειμένου το τελευταίο να εφαρμόσει την ΕΣΔΑ σε περιπτώσεις όπου οι επικίνδυνες επιπτώσεις μιας δραστηριότητας στην οποία τα άτομα εκτίθενται ή θα μπορούσαν να εκτεθούν, συνδέονταν στενά¹⁹ (αλλά όχι απαραίτητα άμεσα²⁰) με το προστατευόμενο δικαίωμα των προσφευγόντων²¹.

Από τη δεκαετία του 2000, το Δικαστήριο αναγνωρίζει την ιδιαίτερη ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος και προσπαθεί να εντοπίσει την αναγκαία ισορροπία μεταξύ των διαφόρων, συχνά αντιφατικών, εννόμων συμφερόντων. Το Δικαστήριο έχει κληθεί να αποφασίσει για τη νομιμότητα των εθνικών μέτρων των κρατών σε σχέση με την προστασία του περιβάλλοντος και έτσι η σχετική νομολογία του θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο

¹⁶ N. KOBYLARZ, *Managing Change (...)*, ό.π. 364 και την σε αυτό αναφερόμενη νομολογία.

¹⁷ ΕΔΔΑ, Lopez Ostra v. Spain, Αρ. 16798/90, 9.12.1994, παρ. 51.

¹⁸ ΕΔΔΑ, Basila c. Roumanie, Αρ. 19234/04, 4.10.2010, παρ. 72, ΕΔΔΑ, Giacomelli v. Italy, Αρ. 59909/00, 2.11.2006, παρ. 78.

¹⁹ ΕΔΔΑ, Taşkın and Others v. Turkey, Αρ. 46117/99, 10.11.2004, παρ. 113.

²⁰ ΕΔΔΑ, Fadeyeva v. Russia, Αρ. 55723/00, 09.06.2005, παρ. 88.

²¹ Για περαιτέρω νομολογία, βλ. N. KOBYLARZ, *Managing Change (...)*, ό.π. 365.

κύριες κατηγορίες αποφάσεων: α) εκείνες στις οποίες το Δικαστήριο έκρινε ότι η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί έκφραση ενός ρητά προστατευόμενου δικαιώματος από την ΕΣΔΑ, και β) εκείνες στις οποίες το περιβάλλον τέθηκε σε σύγκριση με μια άλλη νομικά προστατευόμενη αξία και το Δικαστήριο κλήθηκε να εντοπίσει τη "δίκαιη ισορροπία" μεταξύ τους²². Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα δύο αυτά στοιχεία συνυπάρχουν στην ίδια απόφαση, όπως για παράδειγμα όταν επιδιώκεται η δίκαιη στάθμιση μεταξύ της προστασίας του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή, που γίνεται δεκτό κατά περίπτωση ότι μπορεί να εμπεριέχει και το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον, και της ελευθερίας άσκησης μιας οικονομικής δραστηριότητας, που ενδεχομένως να υπόκειται σε περιορισμούς λόγω της ανάγκης προστασίας του περιβάλλοντος.

Όσον αφορά στις περιπτώσεις στις οποίες η προστασία του περιβάλλοντος, ακόμη και αν δεν προβλέπεται ρητά, προστατεύεται ως ουσιώδες μέρος άλλου δικαιώματος της Σύμβασης, το Δικαστήριο έχει κατά καιρούς, ανάλογα με τα πραγματικά περιστατικά της ενώπιον του υπόθεσης, συνδέσει το περιβάλλον με το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής ή της κατοικίας (άρθρο 8 ΕΣΔΑ), το δικαίωμα στη ζωή (άρθρο 2 ΕΣΔΑ), την απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης (άρθρο 3 ΕΣΔΑ), το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια (άρθρο 5 ΕΣΔΑ), το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη (άρθρο 6 ΕΣΔΑ), την ελευθερία της έκφρασης (άρθρο 10 ΕΣΔΑ) ή την ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11 ΕΣΔΑ).

Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο έχει διαπιστώσει ότι η σοβαρή περιβαλλοντική ρύπανση μπορεί να επηρεάσει την ευημερία των ατόμων και να τους εμποδίσει να απολαμβάνουν την κατοικία τους, κατά τρόπο που να επηρεάζει αρνητικά την ιδιωτική και οικογενειακή τους ζωή²³, ενώ έχει διευκρινίσει ότι, ακόμη και αν δεν υπάρχει ρητό δικαίωμα στη Σύμβαση για ένα καθαρό και ήσυχο περιβάλλον, όταν ένα άτομο επηρεάζεται άμεσα και σοβαρά από τον θόρυβο ή άλλης μορφής ρύπανση, ενδέχεται να προκύψει ζήτημα βάσει του άρθρου 8 της Σύμβασης²⁴. Αυτές οι δύο προϋποθέσεις

²² N. KOBYLARZ, *Managing Change (...)*, ό.π. 365 και την σε αυτό αναφερόμενη νομολογία.

²³ ΕΔΔΑ, Lopez Ostra v. Spain, Αρ. 16798/90, 9.12.1994, παρ. 51, ΕΔΔΑ, Guerra and Others v. Italy, Αρ. 14967/89, 19.02.1998, παρ. 60

²⁴ ΕΔΔΑ, Hatton and Others v. United Kindgom, Αρ. 36022/97, 8.07.2003, παρ. 96.

("άμεσα και σοβαρά") πρέπει να αποδεικνύονται από τους αιτούντες και να εξετάζονται διεξοδικά από το Δικαστήριο²⁵, πρέπει δε να αποδεικνύεται ένα ορισμένο ελάχιστο επίπεδο δυσμενών επιπτώσεων της ρύπανσης στην υγεία ή την ποιότητα ζωής του ατόμου²⁶. Το άρθρο 8 μπορεί να εφαρμοστεί σε περιβαλλοντικές υποθέσεις, είτε η ρύπανση προκαλείται άμεσα από το κράτος, είτε η ευθύνη του κράτους προκύπτει από την αδυναμία ή/και αποτυχία του να ρυθμίσει σωστά τις δραστηριότητες του ιδιωτικού τομέα²⁷. Το Δικαστήριο σε πολλές από αυτές τις περιπτώσεις, αφού αξιολόγησε τα προαναφερθέντα κριτήρια, έχει κρίνει, ως εκ τούτου, ότι το εκάστοτε εναγόμενο κράτος δεν εκπλήρωσε την υποχρέωσή του να διασφαλίσει το δικαίωμα των προσφευγόντων στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής τους ζωής, κατά παράβαση του άρθρου 8 της Σύμβασης.

Η πρόσφατη απόφαση *Pavlon και λοιποί κατά Ρωσίας*²⁸ επιβεβαιώνει τη στάση του Δικαστηρίου, το οποίο κλήθηκε να αποφανθεί περί του αν οι εθνικές αρχές απέτυχαν να λάβουν επαρκή προστατευτικά μέτρα προκειμένου να ελαττώσουν ή απαλείψουν εντελώς τις επιπτώσεις της βιομηχανικής ατμοσφαιρικής ρύπανσης σε μια Ρωσική πόλη, παραβιάζοντας κατ'αποτέλεσμα το δικαίωμα των προσφευγόντων σε σεβασμό της ιδιωτικής ζωής του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο επεσήμανε τη θετική υποχρέωση του κράτους για λήψη μέτρων ελέγχου της ατμοσφαιρικής ρύπανσης και διαπίστωσε ότι εν προκειμένω παραβιάστηκε, αφού, παρότι οι αρχές γνώριζαν καλά τη μακροχρόνια προβληματική κατάσταση της ατμοσφαιρικής και υδάτινης ρύπανσης της περιοχής, τα μέτρα που έλαβαν δεν ήταν επαρκή, ούτε αποτελεσματικά για την αντιμετώπισή της²⁹. Η πρακτι-

²⁵ ΕΔΔΑ, *Erol ÇİÇEK and Others v. Turkey*, Αρ. 44837/07, 4.02.2020, παρ. 27-32.

²⁶ ΕΔΔΑ, *Fadeyeva v. Russia*, Αρ. 55723/00, 9.6.2005, παρ. 69.

²⁷ ΕΔΔΑ, *Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights, Right to respect for private and family life, home and correspondence*, Council of Europe 2022, 46, διαθέσιμο στο https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_8_eng.pdf [Τελευταία Πρόσβαση 13.06.2023].

²⁸ ΕΔΔΑ, *Pavlon και άλλοι κ. Ρωσίας*, Αρ. 31612/09, 11.10.2022.

²⁹ Για περισσότερες πληροφορίες για την απόφαση, καθώς και σύντομο σχολιασμό, βλ. N. SCHULDT, *Pavlon v Russia: Welcoming the Court's proactive shift in its handling of environmental complaints, including their evidentiary challenges*, *Strasbourg Observers*, 2022, διαθέσιμο στο <https://strasbourgobservers.com/2022/11/15/pavlon-v-russia-welcoming-the-courts-proactive-shift-in-its-handling-of-environmental-complaints-including-their-evidentiary-challenges/> [Τελευταία Πρόσβαση 13.06.2023].

κή εφαρμογή, βέβαια, της απόφασης αυτής είναι μάλλον επισφαλής, με δεδομένη την πρόσφατη έξοδο της Ρωσίας από το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Όσον αφορά στη συσχέτιση της προστασίας του περιβάλλοντος με το δικαίωμα στη ζωή του άρθρου 2 ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο έχει δώσει έμφαση στα πρακτικά μέτρα και την αποτελεσματική νομοθετική ρύθμιση - αναφορικά με την αδειοδότηση, την εγκατάσταση, τη λειτουργία, την ασφάλεια και την εποπτεία-, που πρέπει να λαμβάνονται, προκειμένου, κάθε φορά που εγκαθίσταται μια επικίνδυνη βιομηχανική δραστηριότητα, να εξασφαλίζεται η αποτελεσματική προστασία των πολιτών των οποίων η ζωή μπορεί να τεθεί σε κίνδυνο από τους εγγενείς με τη λειτουργία της μονάδας αυτής κινδύνους³⁰. Εξάλλου, το Δικαστήριο έχει τονίσει, για τις περιπτώσεις όπου ζωές έχουν χαθεί υπό συνθήκες που ενδεχομένως ενέχουν ευθύνη του κράτους, την υποχρέωση του τελευταίου να εξασφαλίσει με όλα τα μέσα που διαθέτει την κατάλληλη αντιμετώπιση, ώστε να εφαρμοστεί σωστά το νομοθετικό και διοικητικό πλαίσιο που έχει θεσπιστεί για την προστασία του δικαιώματος στη ζωή και να κατασταλούν και τιμωρηθούν τυχόν παραβιάσεις του δικαιώματος αυτού³¹. Σε κάθε περίπτωση, το κράτος οφείλει να διασφαλίζει μέσω ενός συστήματος κανόνων και μηχανισμών ελέγχου, ότι ο κίνδυνος που απορρέει από επικίνδυνες δραστηριότητες περιορίζεται στο εύλογο ελάχιστο³² και οποιαδήποτε ζημία προκύψει αξιολογείται με βάση το επίπεδο της αμέλειας του κράτους³³.

Σε σχέση με το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, η νομολογία του Δικαστηρίου είναι συνυφασμένη με δύο, αλληλοαποκλειόμενες, πυλώνες: αφενός α) την ανάγκη να τεθούν περιορισμοί στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιοκτησίας για περιβαλλοντικούς λόγους, και αφετέρου β) την προσβολή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας λόγω ζημίας που προκλήθηκε στο περιβάλλον³⁴.

³⁰ ΕΔΔΑ, Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights, Right to life, Council of Europe 2022, 12, καθώς και ΕΔΔΑ, Öneriyıldız v. Turkey, Αρ. 48939/99, 30.9.2004, παρ. 89-90.

³¹ ΕΔΔΑ, Budayeva and Others v. Russia, 20.3.2008, Αρ. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 και 15343/02, παρ. 138.

³² ΕΔΔΑ, Mučibabić v. Serbia, Αρ. 34661/07, 12.07.2016, παρ. 126.

³³ ΕΔΔΑ, Stoyanovi v. Bulgaria, Αρ. 42980/04, 9.11.2010, παρ. 61.

³⁴ ΕΔΔΑ, Guide to the case-law of the European Court of Human Rights - Environment, Council of Europe 2022, 68. διαθέσιμο στο https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Environment_ENG.pdf [Τελευταία Πρόσβαση 13.06.2023].

Για να είναι συμβατή με το προαναφερθέν άρθρο της ΕΣΔΑ μια επέμβαση στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία, πρέπει αυτή να γίνεται με σεβασμό στο κράτος δικαίου και να επιδιώκει θεμιτό σκοπό γενικού δημόσιου συμφέροντος, καθώς και να είναι εύλογη και αναλογική· το κράτος, εξάλλου, φέρει την ευθύνη να εφαρμόσει την ευρεία διακριτική του ευχέρεια και να εντοπίσει τη ζητούμενη δίκαιη ισορροπία³⁵. Όπως υπογραμμίζεται, η προστασία του περιβάλλοντος, της φύσης, των δασών, του αιγιαλού και της παραλίας, των απειλούμενων ειδών ή της δημόσιας υγείας είναι ζητήματα δημοσίου συμφέροντος, που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την παρέμβαση στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία και επομένως να επιτρέψουν την ανάκληση πολεοδομικών αδειών³⁶, την ακύρωση διαταγμάτων που ρυθμίζουν το οικοδομικό-πολεοδομικό καθεστώς μιας περιοχής³⁷, ή τον περιορισμό της πρόσβασης και της χρήσης ενός οικοπέδου λόγω της ένταξής του σε ζώνη προστασίας των υδάτων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η πρόσβαση σε καθαρό πόσιμο νερό για άλλους³⁸. Όπως ιδιαίτερα εύστοχα σημειώνεται³⁹, στην πράξη όταν επαγγελματίες αλιείς, επιχειρήσεις ή κύριοι εκτάσεων διαμαρτύρονται για περιορισμούς της επαγγελματικής τους δραστηριότητας από δημόσιες αρχές που αποσκοπούν στην προστασία του περιβάλλοντος (όπως χάριν απειλουμένων οικοσυστημάτων ή ειδών, διατήρησης σπάνιων φυσικών πόρων κ.λπ.), το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι παραβίαση του δικαιώματος ιδιοκτησίας υφίσταται μόνο εάν τα εν λόγω μέτρα είναι αιφνιδιαστικά και απρόβλεπτα ή δυσανάλογα.

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά στο δεύτερο πυλώνα, μολονότι το υπό εξέταση άρθρο δεν εγγυάται καταρχήν το δικαίωμα στην ειρηνική απόλαυση της ιδιοκτησίας σε ένα ευχάριστο περιβάλλον, το Δικαστήριο δέχεται ότι η βλάβη του περιβάλλοντος μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την καταστροφή, την υποβάθμιση ή τη μείωση της αξίας της ιδιοκτησίας και, ως εκ τούτου, το κράτος μπορεί να είναι υπέχει ευθύνη, είτε όταν οι αρνητικές επιπτώσεις στην ιδιοκτησία προήλθαν από τη μη τήρηση της θετικής υποχρέωσης προστασίας των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, είτε όταν υφίστα-

³⁵ ΕΔΔΑ, Guide to the case-law of the European Court (...), ό.π., 68.

³⁶ ΕΔΔΑ, Pine Valley Developments Ltd et autres c. Irlande, Αρ. 12742/87, 29.11.1991.

³⁷ ΕΔΔΑ, Kapsalis and nima-Kapsali v. Greece, Αρ. 20937/03, 23.09.2003.

³⁸ ΕΔΔΑ, Bērziņš and Others v. Latvia, Αρ. 73105/12, 21.09.2021. Για περισσότερα παραδείγματα, βλ. ΕΔΔΑ, Guide to the case-law of the European Court (...), ό.π., 68-71.

³⁹ N. KOBYLARZ, *Managing Change (...)*, ό.π. 365.

ται κάποιας μορφής θετική πράξη (παρέμβαση) που μπορεί να αποδοθεί στις αρχές⁴⁰.

Αναφορικά με το άρθρο 10 ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ έχει ερμηνεύσει λαμβάνοντας υπόψη τις διατάξεις της Συνθήκης του Άαρχους για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη σε περιβαλλοντικά θέματα. Το άρθρο 2 του άρθρου 1 της Συνθήκης της Άαρχους θεσπίζει την ελευθερία της έκφρασης που, με τη σειρά της, κατοχυρώνει τόσο την δυνατότητα διατύπωσης γνώμης όσο και αυτήν της λήψης πληροφοριών, σύμφωνα με τη διατύπωση της διάταξης. Αυτή η δεύτερη πτυχή έχει ιδιαίτερη σημασία για τον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος. Το ΕΔΔΑ έχει δηλώσει ότι "σε μια δημοκρατική κοινωνία ακόμη και οι μικρές και άτυπες ομάδες που διοργανώνουν εκστρατείες (...) πρέπει να μπορούν να ασκούν αποτελεσματικά τις δραστηριότητές τους και υπάρχει ισχυρό δημόσιο συμφέρον να δοθεί η δυνατότητα σε τέτοιες ομάδες και άτομα εκτός του κυρίαρχου ρεύματος να συμβάλουν στο δημόσιο διάλογο με τη διάδοση πληροφοριών και ιδεών για θέματα γενικού δημόσιου ενδιαφέροντος, όπως η υγεία και το περιβάλλον"⁴¹. Στο ίδιο πνεύμα, τα κράτη υποχρεούνται να θεσπίσουν μια αποτελεσματική διαδικασία που να επιτρέπει στα ενδιαφερόμενα πρόσωπα να λαμβάνουν όλες τις σχετικές και κατάλληλες πληροφορίες ή να αιτούνται δικαστικό έλεγχο⁴² σχετικά με οποιοδήποτε δραστηριότητες διεξάγονται από δημόσιες αρχές και απειλούν το περιβάλλον⁴³, ενώ όταν ένα κράτος αποφασίζει για σύνθετα θέματα περιβαλλοντικής πολιτικής ή προβαίνει σε ρυθμίσεις σχετικά με τον έλεγχο των κινδύνων από επικίνδυνες δραστηριότητες ή φυσικές απειλές, πρέπει να εξασφαλίζει τη συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων⁴⁴.

⁴⁰ Για την σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, βλ. ΕΔΔΑ, Guide to the case-law of the European Court (...), ό.π., 73.

⁴¹ ΕΔΔΑ, *Steel and Morris v. the United Kingdom*, Αρ. 68416/01, 15.02.2005, παρ. 89, μετάφραση της γράφουσας.

⁴² Κ. ΡΟΥΙΚΛΙ, Noise pollution in Europe: Unpacking a Worryingly "Quiet" Regulatory and Policy Issue, *Journal for European Environmental & Planning Law* 16, Brill Nijhoff 2019, 14.

⁴³ Για παράδειγμα, βλ. ΕΔΔΑ, *Kolyadenko and Others v. Russia*, παρ. 181, Αρ. 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 and 35673/05, 28.02.2012.

⁴⁴ Ν. ΚΟΒΥΛΑΡΖ, *Managing Change (...)*, ό.π. 366.

Το ΕΔΔΑ έχει επιπλέον εξετάσει το ζήτημα των περιβαλλοντικών συνθηκών υπό το πρίσμα του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ στο πλαίσιο συνθηκών κράτησης. Εν ολίγοις, έχει διαπιστώσει ότι η έκθεση ενός κρατουμένου σε ρύπους, η περιβαλλοντική επιβάρυνση του γύρω χώρου ή το μολυσμένο περιβάλλον φυλακής είναι τουλάχιστον ένας παράγοντας που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, όταν το ΕΔΔΑ κρίνει επί της τήρησης των προβλέψεων του αρ. 3 ΕΣΔΑ⁴⁵.

Τέλος, το Δικαστήριο εφήρμοσε το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ σχετικά με το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη σε περιπτώσεις όπου η περιβαλλοντική βλάβη είχε άμεσο αντίκτυπο σε άλλα δικαιώματα των προσφευγόντων -όπως το δικαίωμά τους στην ιδιοκτησία ή στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής και κατοικίας- και δεν τους παρασχέθηκε αποτελεσματική δικαστική προστασία. Ενδεικτικά, ορισμένες υποθέσεις αφορούσαν τη διάρκεια των διαδικασιών σχετικά με την ηχορύπανση στη γειτονιά⁴⁶, το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο για την αμφισβήτηση ενός μέτρου που επηρεάζει το περιβάλλον, όπως μια άδεια λειτουργίας ή επέκτασης χώρου απόθεσης απορριμμάτων⁴⁷ και, πιο πρόσφατα, το δικαίωμα πρόσβασης στο δικαστήριο μιας ένωσης προστασίας του περιβάλλοντος για τη ζημία που προκλήθηκε από την εικαζόμενη παραβίαση μιας υποχρέωσης σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο για την παροχή πληροφοριών σχετικά με τη διαχείριση των ραδιενεργών αποβλήτων⁴⁸.

III. Το ζήτημα της κατοχύρωσης του δικαιώματος στο περιβάλλον

Όπως γίνεται φανερό από την παραπάνω αναφερόμενη, πλούσια «περιβαλλοντική» νομολογία του ΕΔΔΑ, ελλείψει αυτόνομου κατοχυρωμένου δικαιώματος, το Δικαστήριο έχει περίτεχνα «εφεύρει» τρόπο ένταξης της προστασίας του περιβάλλοντος στο μηχανισμό της Σύμβασης, μέσω της σταδιακά εξελισσόμενης ερμηνείας της. Αναπόφευκτα, όμως, κανείς αναλογίζεται αν το προστατευτικό πλαίσιο που αναπτύσσεται με τον πιο έμμε-

⁴⁵ Ενδεικτικά, βλ. ΕΔΔΑ, Florea c. Roumanie, Αρ. 37186/03, και ΕΔΔΑ, Sylla et Nollomont c. Belgique, 16.05.2017, Αρ. 37768/13 και 36467/14, 14.09.2010.

⁴⁶ ΕΔΔΑ, Ekholm v. Finland, Αρ. 68050/01, 24.07.2007.

⁴⁷ ΕΔΔΑ, Zander c. Suède, Αρ. 14282/88, 25.11.1993

⁴⁸ ΕΔΔΑ, Association BURESTOP 55 et autres c. France, Αρ. 56176/18, 01.07.2021. Για περαιτέρω σχετική νομολογία, βλ. ΕΔΔΑ, Guide to the case-law of the European Court (...), ό.π., 21.

σο αυτόν τρόπο, επαρκεί και εξασφαλίζει αποτελεσματικά την αναγκαία προστασία του φυσικού περιβάλλοντος ή αν αντίθετα απαιτείται μια ρητή κατοχύρωση ενός ανθρωπίνου δικαιώματος στο περιβάλλον στο επίπεδο της ΕΣΔΑ και, ένα βήμα παραπέρα, τι θα συνεισέφερε μια τέτοια ρητή αναγνώριση.

1. Η ρητή πρόβλεψη του δικαιώματος στο περιβάλλον σε εθνικά Συντάγματα και διεθνή κείμενα

Σε επίπεδο εθνικού δικαίου, σε διάφορα εθνικά Συντάγματα γίνεται ρητή αναφορά στην ύπαρξη προστατευτέου δικαιώματος στο περιβάλλον, όπως ενδεικτικά στο Θεμελιώδη Νόμο της Γερμανίας (άρθρο 20α) και στα εθνικά Συντάγματα του Βελγίου (άρθρο 23), της Εσθονίας (άρθρο 53), της Φινλανδίας (άρθρο 20), της Γαλλίας (άρθρο 34), της Ιταλίας (άρθρο 9), της Ισπανίας (άρθρο 45), της Λετονίας (άρθρο 115), της Λιθουανίας (άρθρο 54), της Μάλτας (άρθρο 9), της Ολλανδίας (άρθρο 21), της Πολωνίας (άρθρο 74), της Πορτογαλίας (άρθρο 66), της Σλοβακίας (άρθρο 44), της Σλοβενίας (άρθρο 72), της Τσεχίας (άρθρο 7), της Ουγγαρίας (άρθρο 18) και της Σουηδίας (άρθρο 2)⁴⁹. Στο ελληνικό Σύνταγμα, άλλωστε, το άρθρο 24 προβλέπει την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, εκτός από υποχρέωση του κράτους, και ως δικαίωμα του καθενός. Συνολικά, σε παγκόσμιο επίπεδο, πάνω από τα ¾ των Συνταγμάτων των χωρών της υφελίου έχουν ρητή αναφορά στο περιβάλλον, είτε με τη μορφή του δικαιώματος των πολιτών είτε με τη μορφή της κρατικής υποχρέωσης (με σημαντική, ωστόσο, εξαίρεση αυτή των ΗΠΑ)⁵⁰.

Επιπλέον, δικαίωμα στο περιβάλλον έχει κατοχυρωθεί στο αφρικανικό, το αμερικανικό και το αραβικό σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στον Αφρικανικό Χάρτη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών, την Αμερικανική Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και τον Αραβικό Χάρτη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, αντίστοιχα⁵¹. Στην περίπτωση

⁴⁹ Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, Σ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Νομική Βιβλιοθήκη 2017, 603.

⁵⁰ R. WEBB, Environmental Rights in State Constitutions, *Climate Law A Sabin Center Blog - Columbia Law School* 2021, διαθέσιμο στο <https://blogs.law.columbia.edu/climatechange/2021/08/31/environmental-rights-in-state-constitutions/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁵¹ Η. OLIVEIRA, ό.π., 2 και 6.

του Αφρικανικού Χάρτη του 1981, έχει συμπεριληφθεί το δικαίωμα των λαών -και όχι των ατόμων- σε ένα γενικό ικανοποιητικό περιβάλλον που να ευνοεί την ανάπτυξή τους (άρθρο 24), ενώ στην περίπτωση της Αμερικανικής Σύμβασης προβλέφθηκε στο Πρόσθετο Πρωτόκολλο, γνωστό και ως το Πρωτόκολλο του San Salvador, το δικαίωμα όλων των ανθρώπων σε ένα υγιές περιβάλλον και αντίστοιχη υποχρέωση των κρατών μελών να προωθούν την προστασία, διατήρηση και βελτίωση του περιβάλλοντος (άρθρο 38). Στην Ασιατική Ήπειρο, παρότι σε επίπεδο ήπιου δικαίου (soft law), η Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 2012 της Ένωσης Εθνών Νοτιοανατολικής Ασίας (ASEAN), οiwνός μιας μελλοντικής δεσμευτικής περιφερειακής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, συμπεριέλαβε με τη σειρά της και εκείνη δικαίωμα σε ένα ασφαλές, καθαρό και βιώσιμο περιβάλλον, καθώς και την προστασία του περιβάλλοντος στο ευρύτερο πεδίο ενός δικαιώματος στην ανάπτυξη σε διαγενεακό πλαίσιο⁵². Πολύ πρόσφατα, δε, η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών υιοθέτησε Διακήρυξη για το δικαίωμα στο καθαρό, υγιεινό και βιώσιμο περιβάλλον ως ανθρώπινο δικαίωμα⁵³. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, το δικαίωμα στο περιβάλλον προβλέπεται στο άρθρο 37 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, ενώ η προστασία του περιβάλλοντος ως στόχος της Ένωσης προβλέπεται στο άρθρο 191 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της ΕΕ.

Παραμένοντας, ωστόσο, στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, και κατόπιν της ιδιαίτερα πλούσιας νομολογίας του ΕΔΔΑ που συνοπτικά εκτέθηκε παραπάνω, ένα κρίσιμο ερώτημα που έχει τεθεί είναι αν η ρητή κατοχύρωση ενός δικαιώματος στο περιβάλλον είναι πράγματι τόσο αναγκαία και κρίσιμη, ή αν με το ήδη υπάρχον νομικό οπλοστάσιο επιτυγχάνεται επαρκώς ο σκοπός της προστασίας του και από ανθρωποκεντρικής πλευράς. Έχουν ήδη γίνει σχετικά κάποιες θερμές προσπάθειες ρητής κατοχύρωσής του σε διάφορα πλαίσια: ενδεικτικά, το 2020 η χώρα μας, από κοινού με τη Γεωργία και τη Γερμανία, προέβησαν σε κοινή δήλωση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον, σχετικά με την εκπόνηση ενός μη δεσμευτικού νομικού εργαλείου για τα ανθρώπινα δικαιώματα και το

⁵² Η. OLIVEIRA, ό.π., β. Για περαιτέρω ανάλυση σχετικά με τις προβλέψεις των διεθνών αυτών κειμένων, βλ. στην ίδια, 6-13.

⁵³ UNITED NATIONS GENERAL ASSEMBLY, (2022), Resolution adopted by the General Assembly on 28 July 2022, A/RES/76/300.

περιβάλλον⁵⁴. το 2021 η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης πρότεινε την υιοθέτηση ενός πρόσθετου πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ καθώς και ένα πρόσθετο πρωτόκολλο στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, προκειμένου για την πληρέστερη κατοχύρωση του δικαιώματος στο ασφαλές, καθαρό, υγιεινό και βιώσιμο περιβάλλον, καθώς και για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών απειλών και τεχνολογικών κινδύνων που απειλούν την ανθρώπινη υγεία, αξιοπρέπεια και ζωή⁵⁵. Επιπλέον δε, στο παρελθόν (το 1970, 1973, 1999, 2003 και 2009) έχουν γίνει προσπάθειες για ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος στο περιβάλλον από την ΕΣΔΑ, οι οποίες όμως τελικά δεν απέδωσαν, μεταξύ άλλων και λόγω πολιτικής απροθυμίας από μέρους των κρατών⁵⁶.

2. Το ζήτημα της αναγκαιότητας ή μη ρητής κατοχύρωσης του δικαιώματος στην ΕΣΔΑ

Με βάση την προηγουμένως αναφερθείσα, πλούσια νομολογία του ΕΔΔΑ, μέσω της οποίας θα μπορούσε βέβαια να υποστηριχθεί ότι το Δικαστήριο έχει *de facto*⁵⁷ ιδρύσει ένα ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον, μια

⁵⁴ Committee of Ministers, Council of Europe (2020), Joint Declaration on human rights and the environment by the outgoing and incoming Presidencies of the Committee of Ministers, διαθέσιμο στο https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016809e59f9 [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁵⁵ Parliamentary Assembly of Council of Europe, Resolution 2396, Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe 2021, διαθέσιμο στο <https://pace.coe.int/en/files/29499/html> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023] και Parliamentary Assembly of Council of Europe, Resolution 2211, Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe 2021, διαθέσιμο στο <https://pace.coe.int/en/files/29501/html> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁵⁶ Για λεπτομέρειες, βλ. Ν. ΚΟΒΥΛΑΡΖ, Balancing its way out of strong anthropocentrism: Integration of 'ecological minimum standards' in the European Court of Human Rights 'fair balance' review, *Journal of Human Rights and the Environment*, Edward Elgar 2022, Vol. 13, διαθέσιμο στο https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4093117 [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁵⁷ Ν. ΚΟΒΥΛΑΡΖ ΚΑΙ Ε. GRANT, Human Rights and the Planet The Future of Environmental Human Rights in the European Court of Human Rights, *Journal of human rights and the environment*, Vol. 13 Special Issue, ElgarOnline 2022, 1επ. (3), διαθέ-

επιτροπή εξειδικευμένων νομικών στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του περιβαλλοντικού δικαίου, πολύ πρόσφατα συγκέντρωσε τις βασικές αρχές του “*διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*”⁵⁸. αν και το έργο αυτό δεν επικεντρώθηκε αποκλειστικά στην ΕΣ-ΔΑ, εντούτοις επισημαίνεται ρητά ότι οι αρχές αυτές εκπηγάζουν μεταξύ άλλων από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Έτσι, μεγάλο ενδιαφέρον έχει ότι στο πλαίσιο αυτό θεωρούν δεδομένη την ύπαρξη του δικαιώματος στο ασφαλές, υγιεινό και βιώσιμο περιβάλλον ως αυτόνομο, είτε ως ρητό δικαίωμα που θεσπίζεται με κάποιας μορφής νομική πράξη, είτε ως ένα σιωπηρό δικαίωμα που συνάγεται, μεταξύ άλλων, από το δικαίωμα στη ζωή, στην αξιοπρεπή διαβίωση, στην απαγόρευση της εξευτελιστικής και απάνθρωπης μεταχείρισης, στην ιδιωτική ζωή, στην ιδιοκτησία, κ.α.⁵⁹. Μάλιστα, σε περίπτωση παραβίασης του δικαιώματος αυτού λόγω περιβαλλοντικής ζημίας, τα κράτη ευθύνονται για τη ζημία τούτη και υποχρεούνται να παύσουν την βλαπτική πράξη, να διασφαλίσουν ότι αυτή δεν θα επαναληφθεί και να την αποκαταστήσουν⁶⁰.

Συνεπώς, φαίνεται ότι, ακόμα και χωρίς τη ρητή πρόβλεψη ενός ατομικού δικαιώματος στο περιβάλλον, καταρχήν κάτι τέτοιο δεν αποτελεί εμπόδιο για την συμπερίληψή του στο πλέγμα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Είναι, λοιπόν, άραγε απαραίτητη η ρητή κατοχύρωση ενός δικαιώματος στο περιβάλλον στο πλαίσιο της Σύμβασης; Και αντιστρόφως, είναι η ρητή πρόβλεψη ενός δικαιώματος στο περιβάλλον η σωστότερη οδός για τη διεκδίκηση προστασίας πτυχών της ανθρώπινης ζωής που επηρεάζονται από αυτό⁶¹; Ως προς ακριβώς αυτό το ζήτημα υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις, με ενδιαφέροντα επιχειρήματα και εύστοχους προβληματισμούς εκατέρωθεν.

Η άποψη υπέρ της ρητής κατοχύρωσης του δικαιώματος στην Σύμβαση εκκινεί από το γεγονός ότι υπάρχουν ορισμένα ζητήματα που θα μπορού-

σιμο στο <https://www.e-elgar.com/shop/gbp/human-rights-and-the-planet-9781802204285.html> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁵⁸ N. KOBYLARZ KAI E. GRANT, *ό.π.*

⁵⁹ N. KOBYLARZ KAI E. GRANT, *ό.π.*, 196.

⁶⁰ N. KOBYLARZ KAI E. GRANT, *ό.π.*, 201-202.

⁶¹ R. SPANO, Conference on the Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment in Practice, Keynote Speech, Council of Europe 2023, διαθέσιμο στο <https://rm.coe.int/coe-speech-environment-spano-final-2787-8240-6407-v-1/1680aae80b> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

σαν να αποκλείσουν την εφαρμογή της Σύμβασης και αυτά αφορούν ιδίως στις διαδικαστικές προϋποθέσεις προκειμένου μια πραγματική υπόθεση να θεωρηθεί από το ΕΔΔΑ ότι εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της. Με τα ισχύοντα δεδομένα, η ΕΣΔΑ δεν εγγυάται ένα γενικό δικαίωμα σε υγιές περιβάλλον, αφού, προκειμένου να εγείρει κανείς ένα παράπονο ενώπιον του Δικαστηρίου, πρέπει να αποδείξει τη συνδρομή στο πρόσωπό του της ιδιότητας του θύματος, ότι δηλαδή μια συγκεκριμένη ζημία συντρέχει στο πρόσωπό του, αποκλείοντας με τον τρόπο αυτό την πιθανότητα μιας δίκης δημοσίου ενδιαφέροντος (*actio popularis*). Όπως επισημαίνεται, καταρχήν αυτό ισχύει και για τις περιπτώσεις όπου φυσικά πρόσωπα ή Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις κάνουν χρήση αυτής της “δικαιωματοκρατικής” προσέγγισης με απώτερο στόχο την προστασία του περιβάλλοντος για λόγους ηθικούς, νομικούς ή συνταγματικής τάξης⁶². Δηλαδή, ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις είναι απαραίτητη η θεμελίωση προσωπικής, άμεσης και υπαρκτής βλάβης. Αυτό, όπως είναι κατανοητό, συνεπάγεται ότι το Δικαστήριο δεν μπορεί να κάνει δεκτές προσφυγές στις οποίες ένα νομικό πρόσωπο επικαλείται δικαίωμα της Σύμβασης που θεωρείται εγγενώς αποδιδόμενο μόνο σε φυσικά πρόσωπα, όπως το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή· η περιβαλλοντική προστασία μπορεί να αναγνωριστεί για τις περιβαλλοντικές οργανώσεις ιδίως με βάση το άρθρο 10 ΕΣΔΑ για το δικαίωμα πληροφόρησης ή το άρθρο 6 για το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη⁶³. Ένα ακόμη ζήτημα αφορά στην προϋπόθεση της άμεσης βλάβης, για τη στοιχειοθέτηση προσβολής ενός δικαιώματος που προστατεύεται από τη Σύμβαση, κάτι το οποίο όμως στην περίπτωση του περιβάλλοντος δεν είναι τόσο καθαρό: παράπονα για απειλούμενη μελλοντική βλάβη δικαιωμάτων που συνυφαίνονται με το φυσικό περιβάλλον μπορούν μόνο να γίνουν δεκτά αν οι αιτούντες τεκμηριώσουν με βεβαιότητα ότι είναι πιθανά θύματα, ήτοι ότι εκτίθενται σε συγκεκριμένο, ασφαλώς ταυτοποιήσιμο επικείμενο κίνδυνο⁶⁴.

Η ανάγκη για την εισαγωγή ενός ρητού δικαιώματος στο περιβάλλον μέσω της εισαγωγής ενός Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ επισημάνθηκε εκτενώς και πρόσφατα, στο πλαίσιο της σύμφωνης γνώμης του Δικα-

⁶² N. KOBYLARZ, *Managing Change (...)*, ό.π. 370.

⁶³ N. KOBYLARZ, *Managing Change (...)*, ό.π. 371.

⁶⁴ N. KOBYLARZ, *Managing Change (...)*, ό.π. 373.

στή Σεργίδη στην υπόθεση *Ρανλον και άλλοι κ. Ρωσίας*⁶⁵, για το λόγο ότι η Σύμβαση έχει ερμηνευτικά όρια και δεν παρέχει στο ΕΔΔΑ απεριόριστη ερμηνευτική, διαπλαστική εξουσία για να τα υπερκεράσει⁶⁶. Σύμφωνα με τον Δικαστή, μια τέτοια ρητή πρόβλεψη θα αποτελούσε κίνητρο για ακόμα πιο τολμηρούς εθνικούς νόμους για την προστασία του περιβάλλοντος και ακόμα πιο προστατευτική προσέγγιση των εθνικών δικαστηρίων, αλλά κυρίως θα υπήρχε ευρύτερη και πληρέστερη προστασία από την ίδια τη Σύμβαση⁶⁷.

Από την άλλη, ο αντίλογος στην προσθήκη ρητού δικαιώματος διαμορφώθηκε ιδίως επ' αφορμή της πρόσφατης πρότασης της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης (2021), που ήδη αναφέρθηκε παραπάνω⁶⁸, και βασίζεται στο επιχείρημα της ιδιαιτερότητας της περιβαλλοντικής προστασίας: κατά πόσο ο στόχος της καθιέρωσης σαφούς ευθύνης των κρατών μελών της ΕΣΔΑ να διατηρήσουν μια καλή κατάσταση του περιβάλλοντος, συμβατή με την καλή υγεία, την αξιοπρεπή διαβίωση και άλλα θεμελιώδη δικαιώματα των ανθρώπων, δικαιολογεί την εισαγωγή μιας νέας ρύθμισης, που θα οδηγήσει σε εκτεταμένες δικαστικές διαμάχες ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και τελικά του ΕΔΔΑ⁶⁹. Με άλλα λόγια, όπως επισημαίνεται, *“θα πρέπει να αναρωτηθούμε το εξής: υπό το πρίσμα της ανάγκης για περαιτέρω θέσπιση προτύπων και κανονιστικά δεσμευτικών και λεπτομερών κανόνων στον τομέα της κλιματικής αλλαγής, αλλά και για την προστασία του περιβάλλοντος εν γένει, είναι ρεαλιστικό να ζητηθεί από τους δικαστές να αναλάβουν τα ηνία καθορίζοντας για 46 κράτη μέλη τι συνιστά μια “καλή κατάσταση για το περιβάλλον που είναι συμβατή*

⁶⁵ ΕΔΔΑ, Ρανλον και άλλοι κ. Ρωσίας, Αρ. 31612/09, 11.10.2022.

⁶⁶ Επ' αυτού, βλ. και R. SPANO, Conference on the Right to a Clean (...), ό.π., 7.

⁶⁷ ΕΔΔΑ, Ρανλον και άλλοι κ. Ρωσίας, Αρ. 31612/09, 11.10.2022, Concurring opinion of Judge Serghides, σκ. 21.

⁶⁸ Parliamentary Assembly of Council of Europe, Resolution 2396, Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe 2021, διαθέσιμο στο <https://pace.coe.int/en/files/29499/html> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023] και Parliamentary Assembly of Council of Europe, Resolution 2211, Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe 2021, διαθέσιμο στο <https://pace.coe.int/en/files/29501/html> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁶⁹ R. SPANO, Conference on the Right to a Clean (...), ό.π., 10.

με την αξιοπρεπή ζωή και την καλή υγεία"; (...)⁷⁰. Έννοιες όπως αυτές που αναφέρονται σε ασφαλές, καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον, οι οποίες έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί στο προσχέδιο που κατέθεσε το 2021 η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης, ελλοχεύει ο κίνδυνος να προκαλέσουν επιστημονικές και αποδεικτικές δυσκολίες και προκλήσεις κατά τη διεξαγωγή της εκάστοτε πραγματικής δίκης, για να μπορέσουν οι δικαστές να καταλήξουν σε ορθά και ασφαλή συμπεράσματα⁷¹.

Επιπλέον δε, τονίζεται η μεγάλη δυσκολία του προσδιορισμού του ελάχιστου βαθμού ζημίας ή απειλής ζημίας, προϋπόθεση που αναγκαστικά θα πρέπει να θέτει μια τέτοια διάταξη: με τι κριτήριο θα γίνει κάτι τέτοιο, ποιος δικαστής θα το κρίνει και με τι γνώσεις; Πιθανόν μια τέτοια ρύθμιση να επηρέαζε τη συνολική μέχρι τώρα στάση του Δικαστηρίου ως προς την αυστηρότητα του απέναντι στην απαίτηση για ισχυρές αποδείξεις (αφού η βλάβη των μελλοντικών γενεών είναι κάτι εξ ορισμού υποθετικό). Μια ακόμη δυσκολία που σχετίζεται με τη φύση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της κλιματικής αλλαγής είναι ο τρόπος προσδιορισμού της έκτασης της ευθύνης ενός κράτους μέλους της Σύμβασης: ακριβώς λόγω του ότι η περιβαλλοντική επιβάρυνση δεν γνωρίζει τα συμβατικά σύνορα των χωρών, οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου που λαμβάνουν χώρα σε ένα κράτος, ενδέχεται επί παραδείγματι να επηρεάσουν την ποιότητα του αέρα και το κλίμα ενός άλλου. Το τελευταίο, παρότι δεν μπορεί φυσικά να ασκήσει έλεγχο στην επικράτεια του μολύνοντος κράτους, εντούτοις καταρχήν φέρεται να μπορεί να θεμελιωθεί από μέρους του παραβίαση του δικαιώματος στο περιβάλλον των κατοίκων του⁷².

Τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών μοιάζουν πειστικά και, αν μη τι άλλο, είναι φανερό ότι η λύση δεν μπορεί να προκύψει αβίαστα. Ωστόσο, και μόνο το γεγονός ότι υπάρχουν έντονες συζητήσεις γύρω από το συγκεκριμένο θέμα και λαμβάνονται πρωτοβουλίες, τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και σε διακρατικό, είτε αυτό είναι στο πλαίσιο της Ένωσης, είτε του Συμβουλίου της Ευρώπης, είτε σε άλλες Ηπείρους, είτε φυσικά και σε Παγκόσμιο, δείχνει την αναγκαιότητα και επιτακτικότητα για διευθέτηση του ζητήματος, κάτι που μέσα από ζυμώσεις και συζητήσεις τέτοιας κλίμακας

⁷⁰ Μετάφραση της γράφουσας από R. SPANO, Conference on the Right to a Clean (...), ό.π., 10.

⁷¹ R. SPANO, Conference on the Right to a Clean (...), ό.π., 10.

⁷² R. SPANO, Conference on the Right to a Clean (...), ό.π., 10.

μπορεί να γίνει αποτελεσματικότερα, εκκινώντας από την θέσπιση στιβαρών προτύπων κοινής αποδοχής⁷³. Η πρόσφατη σύσταση⁷⁴ της Επιτροπής των Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης που καλεί τα κράτη μέλη να ενεργοποιηθούν στον τομέα των περιβαλλοντικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων ενδεχομένως να είναι προς αυτήν την κατεύθυνση.

IV. Κλιματική κρίση και ανθρώπινα δικαιώματα

Ενόψει του αδιαμφισβήτητου γεγονότος της κλιματικής αλλαγής, άμεσα συνδεδεμένης με την περιβαλλοντική υποβάθμιση, και της συναφούς επιτακτικής ανάγκης να ανασχεθεί η οικολογική καταστροφή, η προσφυγή στη δικαστική οδό για το κλίμα είναι τα τελευταία χρόνια όλο και πιο παρούσα: οι ενδιαφερόμενοι διαφέρουν, καθώς μπορεί να είναι μη κυβερνητικές οργανώσεις, επενδυτές, τοπικές κοινότητες ή ακόμα και μεμονωμένοι πολίτες, που στρέφονται ολοένα και περισσότερο στην αναζήτηση δικαστικής προστασίας, στο πλαίσιο της προσπάθειας να αποκρυσταλλωθεί ένα δικαίωμα πρόσβασης στην "κλιματική δικαιοσύνη". Η κλιματική αλλαγή και η ίδια η συνέχιση της ύπαρξης του πλανήτη μας φαίνεται πλέον να είναι "υπόθεση όλων μας"⁷⁵, αφού η κλιματική κρίση απειλεί τελικά την ίδια τη συνέχιση του ανθρώπινου είδους. Οι λόγοι των προσφυγών ποικίλλουν: σε ορισμένες από αυτές τις περιπτώσεις, οι προσφεύγοντες ισχυρίζονται ότι παραβιάζεται η εθνική πολιτική για το κλίμα, ενώ σε άλλες θεμελιώνουν τις αξιώσεις τους ευθέως στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων κυρίως με νομική βάση την ΕΣΔΑ⁷⁶, αλλά και τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ και τις διάφορες συμβάσεις του ΟΗΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα

⁷³ N. KOBYLARZ, CEDH et droit de l'environnement - L'évolution du système strasbourgeois vers les droits humain écologiques par la voie des normes écologiques minimales, *Civitas Europa* 2022/2, No 49, 181-199.

⁷⁴ COMMITTEE OF MINISTERS - COUNCIL OF EUROPE, Recommendation CM/Rec(2022)20 of the Committee of Ministers to member States on human rights and the protection of the environment, διαθέσιμο στο <https://rm.coe.int/0900001680a83df1> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.06.2023].

⁷⁵ Κατά την αγγλική έκφραση "everyone's business".

⁷⁶ Για σύντομη ανάλυση, βλ. NORWEGIAN NATIONAL HUMAN RIGHTS INSTITUTION, *Climate and Human Rights Report 2021*, κεφ. 9.2.1., διαθέσιμο στο <https://www.nhri.no/en/report/climate-and-human-rights/9-climate-litigation-based-on-human-rights/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

(Σύμβαση του ΟΗΕ για τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα -ICCPR, Σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα του παιδιού -UNCRC). Είναι πλέον σαφές, λοιπόν, ότι το πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει προσδευτικά καταστεί μια κοινή πρακτική στην κλιματική δράση τόσο παγκοσμίως όσο και στον Ευρωπαϊκό χώρο.

Παρακάτω, θα αναφερθούν ενδεικτικά και ιδιαίτερα συνοπτικά κάποιες από τις σημαντικότερες σε ευρωπαϊκό επίπεδο υποθέσεις για την κλιματική δικαιοσύνη, οι οποίες είχαν ως διακύβευμα ανθρώπινα δικαιώματα.

1. Υποθέσεις ενώπιον εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων

Από τις πιο χαρακτηριστικές «κλιματικές» υποθέσεις που κλήθηκαν να εξετάσουν τα εθνικά δικαιοδοτικά όργανα των ευρωπαϊκών κρατών είναι η υπόθεση *Urgenda*⁷⁷, η οποία αποτελεί σταθμό στην κλιματική δίκη, αφού το Ολλανδικό δικαστήριο διευκρίνισε ότι κάθε κράτος είναι υπεύθυνο για το δικό του μερίδιο στις παγκόσμιες εκπομπές ρύπων. Συνοπτικά, το προσφεύγον ίδρυμα *Urgenda* προσέφυγε κατά του Ολλανδικού κράτους ισχυριζόμενο ότι το τελευταίο συνέβαλε αρνητικά στην επίταση των κινδύνων της κλιματικής αλλαγής και οι συνολικές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου του κράτους παραβίαζαν την υποχρέωση δέουσας επιμέλειας που είχε το κράτος, καθώς και τα άρθρα 2 και 8 ΕΣΔΑ.

Στην παρεμφερή υπόθεση *Greenpeace Nordic Association v. Norway Ministry of Petroleum and Energy*, οι προσφεύγουσες περιβαλλοντικές ΜΚΟ (ή *eNGOs*, όπως συνηθίζεται να αποκαλούνται) επιχείρησαν, ανεπιτυχώς, να αμφισβητήσουν την απόφαση της κυβέρνησης της Νορβηγίας περί χορήγησης υπεράκτιων αδειών ανάπτυξης πετρελαίου και φυσικού αερίου, υποστηρίζοντας ότι κάτι τέτοιο είχε ιδιαίτερα επιβαρυντικά αποτε-

⁷⁷ Dutch Supreme Court, *Urgenda*, no ECLI:NL:HR:2019:2007, 20.12.2019, διαθέσιμη στο <https://uitspraken.rechtspraak.nl/#/details?id=ECLI:NL:HR:2019:2007> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023]. Για σύντομη ανάλυση, βλ. Norwegian National Human Rights Institution, *Climate and Human Rights Report 2021*, chapter 9.2.1., διαθέσιμο στο <https://www.nhri.no/en/report/climate-and-human-rights/9-climate-litigation-based-on-human-rights/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023] και για μια σύντομη περίληψη βλ. <http://climatecasechart.com/non-us-case/urgenda-foundation-v-kingdom-of-the-netherlands/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

λέσματα για το κλίμα και συνεπώς αντίκειται στο συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον⁷⁸.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η υπόθεση *Oxfam France, Notre Affaire à Tous and Others v. France*⁷⁹, όπου περιβαλλοντικές οργανώσεις, μεταξύ των οποίων οι *Oxfam France, Notre Affaire à Tous* και *Greenpeace France*, επιτυχώς υποστήριξαν ότι η Γαλλία απέτυχε να τηρήσει τις δεσμεύσεις της για μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην επίταση της καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος. Στην προκειμένη περίπτωση, το αρμόδιο γαλλικό δικαστήριο, αποδεχόμενο τη θεμελίωση παράβασης των άρθρων 2 και 8 ΕΣΔΑ, έκρινε ότι η αδράνεια της Γαλλίας κατά της κλιματικής αλλαγής έχει προκαλέσει οικολογική ζημία, ενώ διέταξε το κράτος να καταβάλει το συμβολικό ποσό του ενός ευρώ ως αποζημίωση για την προκληθείσα ηθική βλάβη και το ίδιο συμβολικό ποσό για την οικολογική βλάβη και διέταξε την κυβέρνηση να παύσει όλες τις παραλείψεις και να λάβει επαρκή μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και την αποκατάσταση των επιπτώσεών της⁸⁰.

Στις εν εξελίξει υποθέσεις *VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium & Others*⁸¹ και *Friends of the Irish Environment v. Ireland*⁸² ανακύπτει το ζή-

⁷⁸ Norwegian Supreme Court, *Greenpeace Nordic Association v. Norway Ministry of Petroleum and Energy* 2016, διαθέσιμο στο <http://climatecasechart.com/non-us-case/greenpeace-nordic-assn-and-nature-youth-v-norway-ministry-of-petroleum-and-energy/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁷⁹ Paris Administrative Court, *Case Oxfam France, Notre Affaire à Tous and Others v. France*, Ap. 1904967, 1904968, 1904972, 1904976/4-1, 03.02.2021, διαθέσιμο στο <http://paris.tribunal-administratif.fr/content/download/179360/1759761/version/1/file/1904967190496819049721904976.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση 13.06.2023].

⁸⁰ K. ΡΟΥΚΛΙ, Editorial: a short history of the climate change litigation boom across Europe, *ERA Forum* 22:569-586, 2022, 575, διαθέσιμο στο <https://link.springer.com/article/10.1007/s12027-022-00700-1> [Τελευταία Πρόσβαση 13.06.2023].

⁸¹ Brussels Court of Appeal, *VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium & Others*, διαθέσιμο στο <http://climatecasechart.com/non-us-case/vzw-klimaatzaak-v-kingdom-of-belgium-et-al/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁸² High Court of Ireland, 2017, *Friends of the Irish Environment v. Ireland*, διαθέσιμο στο <http://climatecasechart.com/non-us-case/friends-of-the-irish-environment-v-ireland/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023]. Για περαιτέρω πληροφορίες επί της υ-

τημα της αποτυχίας των κρατών να λάβουν επαρκή και αποτελεσματική κλιματική δράση, προκειμένου να προστατεύσουν τα δικαιώματα στη ζωή και την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των προσφευγόντων. Στη μεν πρώτη υπόθεση, οι προσφεύγοντες κατηγορούν το Βελγικό κράτος για παραβίαση εθνικής διάταξης που απαιτεί την υιοθέτηση φιλόδοξων στόχων ως προς τις εκπομπές για την καταπολέμηση της κλιματικής κρίσης, ενώ στη δεύτερη οι προσφεύγοντες κατηγορούν το Ιρλανδικό κράτος, ισχυριζόμενοι ότι το εθνικό σχέδιο μετριασμού των επιπτώσεων αποτυγχάνει να συγκεκριμενοποιήσει τον τρόπο με τον οποίο θα επιτευχθούν οι τιθέμενοι στόχοι μείωσης των εκπομπών, παραβιάζοντας παράλληλα το δικαίωμα στη ζωή, στη σωματική ακεραιότητα και στο περιβάλλον που προστατεύονται συνταγματικά, αλλά και τα άρθρα 2 και 8 ΕΣΔΑ.

Πέραν των κλιματικών υποθέσεων κατά τις οποίες οι προσφεύγοντες στρέφονται κατά των κρατών ή κυβερνήσεών τους, αμφισβητώντας το κατά πόσον οι τελευταίες τήρησαν τις δεσμεύσεις τους για τη «μάχη» κατά της κλιματικής αλλαγής (όπως οι υποθέσεις που μόλις παραπάνω ενδεικτικά αναφέρθηκαν), κλιματικές δίκες με ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν εκκινήσει επ' αφορμής της δράσης ιδιωτικών εταιρειών και της φερόμενης συνδρομής τους στην επιδείνωση του κλιματικού φαινομένου. Έτσι, τομή στο εγχείρημα των κλιματικών δικών αποτελεί η υπόθεση *Milieudefensie et al. v. Royal Dutch Shell plc*.⁸³, όπου οι προσφεύγοντες αναζητούν τη δικαστική καταδίκη της εταιρείας πετρελαίου Shell, και τον εξαναγκασμό της σε μείωση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα. Η απόφαση του δικαστηρίου επί της έφεσης της πρωτόδικης απόφασης ακόμα αναμένεται. Μια ακόμα ιδιαίτερα κρίσιμη υπόθεση είναι η εκκρεμούσα *Notre Affaire à Tous v. Total*⁸⁴, όπου οι προσφεύγοντες κατηγορούν την εταιρεία ενέργειας Total για παραβίαση της γαλλικής νομοθεσίας, όπως ερμηνεύεται υπό το φως των άρθρων 2 και 8 ΕΣΔΑ, καθώς ισχυρίζονται ότι δεν έχει λάβει υπόψη

πόθεσης και για πλουσιότερη νομολογία, βλ. Κ. ΡΟΥΙΚΛΙ, Editorial: a short history (...), ό.π., 569-586..

⁸³ Hague District Court, *Milieudefensie et al. v. Royal Dutch Shell plc*, 26.05.2021 - για περισσότερες πληροφορίες βλ. Climate Change Litigation Databases of Sabin Center for Climate Change Law, διαθέσιμο στο <http://climatecasechart.com/non-us-case/milieudefensie-et-al-v-royal-dutch-shell-plc/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁸⁴ Versailles Court of Appeal, *Notre Affaire à Tous and Others v. Total*, 2019, διαθέσιμο στο <http://climatecasechart.com/non-us-case/notre-affaire-a-tous-and-others-v-total/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

της τους κινδύνους για το κλίμα και παραλείπει να δρομολογήσει μέτρα για τη μείωση των εκπομπών της, στο πλαίσιο των στόχων της Συμφωνίας των Παρισίων⁸⁵.

2. Υποθέσεις ενώπιον περιφερειακών δικαστηρίων

Στην υπόθεση T-330/18 και C-565/19 P, *Carvalho and Others v Parliament and Council* ενώπιον του ΔΕΕ, οι προσφεύγοντες ζητούσαν την έκδοση ασφαλιστικών μέτρων προκειμένου η ΕΕ, μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, να θεσπίσει αυστηρότε- ρους στόχους μείωσης των εκπομπών, επικαλούμενοι παραβίαση του Χάρ- τη της ΕΕ και συγκεκριμένα των δικαιωμάτων στη ζωή, την υγεία και την ιδιοκτησία⁸⁶. Ωστόσο, σε εκείνη την περίπτωση, η αίτηση κρίθηκε अपαρά- δεκτη βάσει του άρθρου 263 παρ. 4 ΣΛΕΕ και της γνωστής υπόθεσης *Plaumann*⁸⁷, κάτι που επικρίθηκε αρκετά από την νομική θεωρία, ιδιαίτε- ρως αναφορικά με τη συμβατότητα μιας τέτοιας προσέγγισης του ΔΕΕ με την Σύμβαση του Άαρχους και της μη λήψης υπόψη της κλιματικής αλλαγής ως δεδομένου πια⁸⁸. Επί της ίδιας νομικής βάσης, αναμένεται η έκδοση από μέρος του ΕΔΔΑ αποφάσεων επί των υποθέσεων *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*⁸⁹, *Duarte Agostinho and Others v. Portugal*⁹⁰ και *Carême v. France*⁹¹, που α- φορούν στην φερόμενη αποτυχία των κυβερνήσεων να αναλάβουν επαρκή δράση για την κλιματική αλλαγή και την παραβίαση των δικαιωμάτων των άρθρων 2 και 8 ΕΣΔΑ. Στην υπόθεση *Duarte Agostinho* οι προσφεύγοντες αυτή τη φορά ήταν παιδιά και νεαροί μεταξύ 8 και 21 ετών, που προσέφυ-

⁸⁵ NORWEGIAN NATIONAL HUMAN RIGHTS INSTITUTION, *Climate and Human Rights Report 2021*, chapter 9.2.6, διαθέσιμο στο <https://www.nhri.no/en/report/climate-and-human-rights/9-climate-litigation-based-on-human-rights/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁸⁶ ΓΔΕΕ, T-330/18 *Armando Carvahlo et al. v. European Parliament and Council of the European Union*, 27.07.2018, ECLI:EU:T:2019:324 και ΔΕΕ, C-565/19 P. *Carvalho and Others v Parliament and Council*, 25.03.2021, ECLI:EU:C:2021:252.

⁸⁷ ΔΕΕ, C-25/62, *Plaumann & Co. v Commission of the European Economic Community*, 15.07.1963, ECLI:EU:C:1963:17.

⁸⁸ Κ. ΡΟΥΚΛΙ, Editorial: a short history (...), ό.π., 571..

⁸⁹ ΕΔΔΑ, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*, No 53600/20.

⁹⁰ ΕΔΔΑ, *Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others*, No 39371/20.

⁹¹ ΕΔΔΑ, *Carême v. France*, No 7189/21.

γαν κατά 33 κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, υποστηρίζοντας ότι τα κράτη έθεταν σε κίνδυνο το παρόν και το μέλλον τους, μη περιορίζοντας τις εκπομπές των αερίων και επιδεινώνοντας την κλιματική κρίση. Στη δε υπόθεση *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz* προσέφυγαν ηλικιωμένες γυναίκες, ως μια ακόμα ομάδα ιδιαίτερα ευάλωτη στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, επικαλούμενες την παραβίαση του δικαιώματός τους στη ζωή από μέρος της Ελβετίας, η οποία δεν έλαβε τα απαραίτητα μέτρα για την ανάκαμψη της ανόδου της θερμοκρασίας του πλανήτη. Πρόσφατα, το ΕΔΔΑ ανακοίνωσε κλιμακωτές ακροάσεις ενώπιον του τμήματος μείζονος συνθέσεως, οι οποίες θα διεξαχθούν μέσα στο 2023.

Τέλος, όσον αφορά στις διάφορες συμβάσεις του ΟΗΕ, η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ εξέδωσε τις απόψεις της σχετικά με την υπόθεση *Teitiota v. New Zealand*⁹², η οποία αφορούσε στην αίτηση ασύλου ενός ατόμου λόγω της ανόδου της στάθμης της θάλασσας στην πατρίδα του, με το επιχείρημα ότι η άνοδος της στάθμης της θάλασσας οδήγησε στην έλλειψη καθαρού πόσιμου νερού και ευκαιριών για την απόκτηση τροφής. Στην υπόθεση αυτή, η Επιτροπή εξέτασε τα γεγονότα στο πλαίσιο των δικαιωμάτων που προστατεύονται από το ICCPR. Κλείνοντας, στην υπόθεση *Sacchi et al. v. Argentina*⁹³ που υποβλήθηκε ενώπιον της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού, υποστηρίχθηκε ότι η κλιματική αλλαγή οδηγεί σε παραβιάσεις των δικαιωμάτων των παιδιών σύμφωνα με τη Σύμβαση (δικαίωμα στη ζωή, δικαίωμα στην υγεία, αρχή του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού).

⁹² UN Human Rights Committee's *Teitiota v. New Zealand* case, 2019, CCPR/C/127/D/2728/2016, διαθέσιμο στο https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexter-nal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2F127%2FD%2F2728%2F2016&Lang=en [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023]. Για σύντομη παρουσίαση της υπόθεσης, βλ. Norwegian National Human Rights Institution, *Climate and Human Rights Report 2021*, chapter 9.3.1., διαθέσιμο στο <https://www.nhri.no/en/report/climate-and-human-rights/9-climate-litigation-based-on-human-rights/> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

⁹³ UN Committee on the Rights of the Child, 2019, *Sacchi et al. v. Argentina* case, διαθέσιμο στο <https://childrensvclimatedecision.org/wp-content/uploads/2019/09/2019.09.23-CRC-communication-Sacchi-et-al-v.-Argentina-et-al-2.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 13.06.2023].

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι δικαστικές υποθέσεις για το κλίμα, είτε τοποθετούνται στο πλαίσιο της παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είτε γενικότερα θεμελιώνονται στη μη τήρηση υποχρεώσεων που έχουν αναλάβει τα κράτη μέλη ως προς την επίτευξη συγκεκριμένων περιβαλλοντικών στόχων, έχουν αλλάξει το δικαστικό σκηνικό διεθνώς· μάλιστα, έχουν σχεδόν διπλασιαστεί μεταξύ 2017-2020, ενισχύοντας στην πράξη την καθιέρωση της κλιματικής δικαιοσύνης. Με μια πιο προσεκτική ματιά, εκτός από τον αυξανόμενο αριθμό των δικαστικών αμφισβητήσεων, ο ακαδημαϊκός κόσμος είναι επίσης όλο και πιο ενεργός και συμμετέχει στην προώθηση της κλιματικής δικαιοσύνης και στην υποστήριξη πρωτοβουλιών για τις κλιματικές διαφορές, ενώ υπάρχουν επίσης πολλές οργανώσεις με σημαντική και ακόμη πιο πρακτική παρουσία στον τομέα, οι οποίες υποβάλλουν συστηματικά αιτήσεις ενώπιον των εθνικών ή διεθνών δικαστηρίων. Ενόψει τούτων και παρά τις έντονες πολιτικές προσπάθειες που καταβάλλονται τις τελευταίες δεκαετίες και τις προειδοποιήσεις των επιστημόνων σχετικά με τα μη αναστρέψιμα και καταστροφικά αποτελέσματα των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα και της συνακόλουθης αύξησης της παγκόσμιας θερμοκρασίας, είναι εξαιρετικής σημασίας «να επέλθει μια θεμελιώδης, συστημική αναδιοργάνωση»⁹⁴.

V. Σύντομα συμπεράσματα

Ενόψει όλων όσων προεκτέθηκαν, είναι πια κοινός τόπος για την παγκόσμια νομική κοινότητα ότι η προστασία του περιβάλλοντος συνδέεται άμεσα με την ανθρώπινη υπόσταση και την απόλαυση πληθώρας θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το ΕΔΔΑ παγίως δέχεται την ύπαρξη περιβαλλοντικής πτυχής σε θεμελιώδη δικαιώματα, όπως στη ζωή και στον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, θεωρώντας αδύνατη την απόλαυσή τους σε ένα επιβαρυντικό -ή δυνητικά επιβαρυντικό- για την υγεία περιβάλλον.

Ενόψει της διαρκούς επιδείνωσης του φυσικού περιβάλλοντος, με την χειροτέρευση της ποιότητας του αέρα, ιδίως στα αστικά κέντρα, τη διαρκή μείωση της βιοποικιλότητας, την έλλειψη καθαρού, πόσιμου νερού και την τρομακτική, ραγδαία αλλαγή του κλίματος, οι συζητήσεις στην παγκόσμια πολιτική, επιστημονική και νομική σκηνή εντείνονται προοδευτικά. Άλλω-

⁹⁴ Μετάφραση της γράφουσας από Κ. ΡΟΥΙΚΛΙ, Editorial: a short history (...), ό.π., 570.

στε, η διασφάλιση της οικολογικής ισορροπίας και η σταθερότητα του κλίματος αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη και ευημερία, ενώ αντιθέτως, οι οικολογικές καταστροφές πάντοτε συνδέονται με άνοδο της φτώχειας.

Η υιοθέτηση ενός οικοσυστημικού τρόπου προσέγγισης του ζητήματος, που η ίδια η φύση άλλωστε υποδεικνύει, είναι ίσως η μόνη λύση για την ανάσχεση της οικολογικής καταστροφής που επισυμβαίνει στον πλανήτη· έτσι, τα επόμενα βήματα είναι απαραίτητο να γίνουν κατόπιν προσεκτικού προγραμματισμού, ανάλυσης των πιθανών συνεπειών και συνυπολογισμού όλων των δεδομένων και παραγόντων. Κάτι τέτοιο θα επιτευχθεί πολύ πιο αποτελεσματικά μέσα από τη διακρατική συνεργασία, την ανταλλαγή επιστημονικών στοιχείων και πρακτικών και την ισχυρή δέσμευση σε διεθνές και εθνικό επίπεδο.

Μέχρι αυτό να επιτευχθεί, η αξιοπρεπής διαβίωση του ανθρώπου, κινδυνεύει να γίνεται ολοένα και περισσότερο μια «νεφέλη», παρά μια νομική έννοια με κανονιστική πυκνότητα.